Downloaded from UvA-DARE, the institutional repository of the University of Amsterdam (UvA)
http://dare.uva.nl/document/55326

File ID 55326
Filename INLEIDING

SOURCE (OR PART OF THE FOLLOWING SOURCE):
Type Dissertation
Title Boekenwijsheid. Filosofie, literatuur en politieke oordeelsvorming
Author M. Boenink
Faculty Faculty of Humanities
Year 2000
Pages 252

FULL BIBLIOGRAPHIC DETAILS:
http://dare.uva.nl/record/87262

Copyright

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other then for strictly personal, individual use.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (http://dare.uva.nl)

INLEIDING

Ruim tien jaar geleden, in 1989, werd de wereld opgeschrikt door wat de 'Rushdie-affaire' is gaan heten. Salman Rushdie, een Britse schrijver van Indiase afkomst, publiceerde in 1988 de roman *The Satanic Verses*. Het boek wekte de woede op van groepen moslims in Pakistan, India en Groot Brittannië, onder meer omdat de schrijver in de roman de profeet Mahound, die in veel opzichten aan de profeet Mohammed doet denken, voorstelt als een menselijke, gewetenloze en tirannieke man, die een aantal verzen in de Koran opneemt die bij nader onderzoek duivelsverzen blijken te zijn. In februari 1989 kondige de Iraanse ayatollah Khomeiny een fatwa over Rushdie af: hij werd ter dood veroordeeld en alle moslims ter wereld werden opgeroepen het vonnis ten uitvoer te brengen.

De fatwa leidde tot grote beroering onder politici en intellectuelen in het Westen. Thema's waarvan men had gedacht dat die al lang niet meer ter discussie stonden, werden plotseling weer actueel: kan een roman op ethische of politieke gronden worden veroordeeld, en zo ja, in hoeverre kan zo'n oordeel dan ook juridische consequenties hebben? Hoe verhouden zich vrijheid van meningsuiting en godsdienstvrijheid? En in hoeverre is in de literatuur, als domein van de kunst, alles geoorloofd? Deze vragen bleken in een wereld die een 'global village' is geworden wereldwijde implicaties te hebben. Dichter bij huis kon de botsing van opvattingen over het goede leven in een multiculturele samenleving niet langer worden genegeerd.

De Rushdie-affaire vormde in zekere zin een brandpunt, waarbinnen tal van thema's die het hart van liberaal-democratische samenlevingen raken, bij elkaar kwamen. Daarmee kregen ook tal van vragen die in het filosofisch debat al langer een rol speelden, een hernieuwde, zeer dringende actualiteit. De vraag in hoeverre kunst en moraal, ethiek en esthetiek iets met elkaar te maken hebben, is er daar één van. In een doctoraalwerkgroep van de Faculteit Wijsbegeerte van de UvA die in 1989-1990 aan de Rushdie-affaire werd gewijd, maakte ik niet alleen kennis met het werk van Rushdie, maar ook met dat van de filosofen Nussbaum en Rorty. Zij stellen in hun werk de scheiding tussen het ethische en het esthetische domein die sinds de moderne tijd gangbaar is, ter discussie. Zij beogen daarmee uiteraard niet de kunst en kunstenaars opnieuw onderhevig te maken aan morele en politieke veroordelingen of censuur. Veeleer draaien ze de zaken om: ethische en politieke reflectie wordt al snel armoedig wanneer zij de kunst, met name de literatuur, als bron van reflectie ongebruikt laat. Die omkering heeft mij, jaren later, op het spoor gezet van het onderzoeksproject waarvan dit boek het resultaat is.

In de filosofie van het laatste decennium is de vraag naar de rol die literaire teksten in ethische en politieke oordeelsvorming kunnen spelen, herhaaldelijk en vanuit diverse invalshoeken gesteld. Als filosofen die vraag stellen, heeft ze echter nooit uitsluitend betrekking op literaire teksten, maar gaat het hen vrijwel altijd ook om de vraag in hoeverre literaire teksten een andere rol (kunnen) spelen dan filosofische teksten. De discussies over deze vraag worden dan ook gevoerd tegen de achtergrond van een filosofie die twijfelt aan haar eigen vermogens en verdiensten. Met name filosofen die vinden dat reflectie op ethische en politieke kwesties direct gekoppeld dient te zijn aan ons alledaagse handelen, verwijzen vaak naar de romanliteratuur als een alternatieve bron van ethische of politieke reflectie. Nussbaum en Rorty zijn daar voorbeelden van,

maar ook MacIntyre en Taylor kunnen tot deze groep gerekend worden. Hoe verschillend hun opvattingen verder ook zijn, zij menen allen dat romans het ethische en/of politieke oordeelsvermogen van de lezer op een veel concretere en tastbaardere manier scherpen dan de abstracte en generaliserende verhandelingen van de filosofie.

In dit boek zal de meeste aandacht uitgaan naar het werk van Martha Nussbaum, omdat zij deze these het vergaandst en mijns inziens ook het overtuigendst heeft uitgewerkt. Zij stelt dat literaire teksten (bijvoorbeeld Griekse tragedies, maar ook de romans van Henry James of Charles Dickens) veel beter dan filosofische teksten (zoals die van Plato, maar ook die van hedendaagse denkers als Rawls) in staat zijn om wat de Grieken *tuchè* noemden, dat wil zeggen: het toevallige oftewel het contingente, in het goede leven een plaats te geven. Het goede is volgens Nussbaum niet iets dat zich in alle opzichten laat beheersen. Het menselijke streven naar een goed leven wordt gedwarsboomd door onvoorziene, toevallige gebeurtenissen en omstandigheden. Het is daarom niet mogelijk de oordeelsvorming over dat goede leven bij voorbaat in een systeem van regels en principes te vangen. Hooguit kunnen we een algemene, vage notie van het goede leven ontwikkelen, die we afhankelijk van de omstandigheden in concrete situaties nader invulling geven. Willen we in onze ethische en politieke oordeelsvorming de contingentie van het goede respecteren, dan zullen we volgens Nussbaum veel nadruk moeten leggen op de perceptie van concrete situaties. Het lezen van romans scherpt die perceptie haars inziens veel meer dan het lezen van een filosofische tekst. Dat heeft niet alleen te maken met de neiging van filosofen om abstracte theorieën te ontwikkelen, maar ook met de schrijfstijl die ze daarbij hanteren. De filosofische stijl van schrijven spreekt volgens Nussbaum heel andere vermogens aan dan de literaire stijl van schijven.

Nussbaums uitwerking van deze these kent echter, zo zal ik in hoofdstuk 1 betogen, een aantal zwakke plekken en roept daardoor minstens zoveel vragen op als ze beantwoordt. Zo is zij weinig specifiek over het precieze verband tussen de schrijfstijl van een tekst en de manier van oordelen van een lezer. Bovendien spreekt ze vaak in generaliserende zin over 'de' filosofie en 'de' literatuur; voor verschillen *binnen* filosofie en binnen literatuur heeft ze weinig oog. En ten slotte beperkt ze zich doorgaans tot de rol van filosofie en literatuur in ethische oordeelsvorming, dat wil zeggen in reflectie over het goede leven voor individuele personen. Deze zwakke plekken worden mijns inziens voor een belangrijk deel veroorzaakt door het type filosofische en literaire teksten dat Nussbaum bij voorkeur bespreekt: Plato en de stoïci stelt zij tegenover Henry James, Dickens en Proust.

Mijn onderzoek kan worden gelezen als een aanvulling op en uitwerking van Nussbaums werk. In dit boek verschuif ik het perspectief van de ethische naar de politieke oordeelsvorming, door de vraag te stellen hoe filosofische en literaire teksten het oordeel van de lezer over de contemporaine samenleving kunnen sturen. Daarbij is mijn focus gericht op de procedurele kant van het lezen; nadrukkelijker dan Nussbaum zelf zal ik nagaan hoe de retorische kenmerken van teksten gekoppeld kunnen worden aan de vermogens die nodig zijn voor een genuanceerde politieke oordeelsvorming. Ook zal de vraag in hoeverre die retorische kenmerken karakteristiek zijn voor filosofie of literatuur, voortdurend terugkeren.

In hoofdstuk 2 zet ik de methodologie van mijn onderzoek uiteen. De vraag welke rol filosofie en literatuur in politieke oordeelsvorming kunnen spelen, is mijns inziens alleen te beantwoorden op basis van de analyse van concrete teksten. Dat vereist echter een theoretisch kader waarmee zowel filosofische als literaire teksten ge-

analyseerd kunnen worden. Ik doe daarvoor een beroep op de retorische traditie en op haar voortzetting in de stilistiek. In de retorica stond de invloed van een tekst op luisteraars of lezers immers altijd al centraal. Aan de retorische traditie en haar hedendaagse erfgenamen ontleen ik dan ook de elementen voor een algemene, eclectische inventaris van tekstkenmerken die mogelijk invloed op de oordeelsvorming van de lezer kunnen uitoefenen.

Willen we nagaan in hoeverre deze retorische kenmerken het politieke oordeelsvermogen van de lezer op een specifieke manier stimuleren, dan moeten we daarnaast ook een globaal idee hebben van de aard en werking van het politieke oordeelsvermogen. In het tweede deel van hoofdstuk 2 presenteer ik daarom een fenomenologische schets van verschillende vormen van normatieve oordeelsvorming en omschrijf ik wat ik hier versta onder politieke oordeelsvorming. Op basis van die omschrijving en het werk van verschillende moraalpsychologen, geef ik vervolgens een reconstructie van de psychische vermogens die bij politieke oordeelsvorming een rol kunnen spelen. Daarmee is de weg open voor een explorerend onderzoek naar de relatie tussen retorische kenmerken van teksten enerzijds, en vermogens die nodig zijn voor politieke oordeelsvorming anderzijds.

In hoofdstuk 3 beargumenteer ik mijn beslissing om dat onderzoek te richten op de teksten van de filosoof Michael Oakeshott en de romanschrijver Evelyn Waugh. Hiervoor constateerde ik al dat Nussbaums uitspraken over de mogelijke rol van filosofie en literatuur in ethische oordeelsvorming getekend zijn door het type teksten dat zij bespreekt. Daarom heb ik gekozen voor auteurs en teksten die juist andere stromingen binnen filosofie en literatuur vertegenwoordigen. Het conservatisme is één van de denkrichtingen die, in het voetspoor van Aristoteles, de contingentie van het goede leven erkennen en een contextgevoelige ethische en politieke oordeelsvorming voorstaan. Deze denkrichting is bovendien zowel in de filosofie als in de literatuur terug te vinden. Gezien de centrale rol die de thematiek van de contingentie in de discussies over ethische en politieke oordeelsvorming speelt, zijn vooral die conservatieve denkers interessant die menen dat in de moderne tijd niet alleen de menselijke ervaring, maar ook het perspectief van waaruit wij die ervaring betekenis proberen te geven, contingent is geworden. Oakeshott en Waugh kunnen beide tot deze stroming gerekend worden. Zij zijn beide bovendien veelgeprezen stilisten. Met deze motivatie is de willekeur die elke case-study aankleeft uiteraard niet geheel verdwenen, maar hoop ik niettemin te hebben aangegeven dat het werk van beiden een interessante ingang kan vormen.

In de hoofdstukken 4 tot en met 7 neem ik van beide auteurs twee teksten onder de loep. Achtereenvolgens bespreek ik in hoofdstuk 4 Oakeshotts magnum opus *On Human Conduct* (1975); in hoofdstuk 5 staat Waugh's roman *Brideshead Revisited* (1945) centraal. Hoofdstuk 6 is gewijd aan Oakeshotts essay 'The Masses in Representative Democracy' (1957); en in hoofdstuk 7, ten slotte, bespreek ik de satirische roman *Scoop* (1938) van Waugh. Hoe verschillend deze teksten ook zijn, ze doen alle vier pogingen om de oordeelsvorming over de contemporaine samenleving te ondersteunen door een bepaalde voorstelling van die samenleving te construeren. De chaotische en ongrijpbare indruk die de 'moderne' samenleving soms op haar deelnemers maakt, wordt in de teksten geïnterpreteerd als het product van, respectievelijk, de botsing tussen twee vormen van menselijke associatie (*On Human Conduct*); het negeren van Gods hand (*Brideshead Revisited*); de strijd tussen de behoeften van het individu en het 'anti-individu' ('The Masses in Representative Democracy'); of botsende belangen en ideologieën en algehele irrationaliteit (*Scoop*). Al deze voorstellingen heb-

ben hun eigen implicaties ten aanzien van wat wenselijk is en wat niet, en bieden de lezer aanknopingspunten voor politieke oordeelsvorming.

In mijn analyses gaat de aandacht vooral uit naar de procedurele kant van dit lees- en leerproces. De vraag is steeds welke vermogens worden aangesproken door de retorische middelen die een tekst inzet om een bepaalde voorstelling van de samenleving te construeren. Op het eerste gezicht maken *On Human Conduct* en *Brideshead Revisited* vooral gebruik van traditioneel-'filosofische', respectievelijk 'literaire' middelen, terwijl 'The Masses in Representative Democracy' en *Scoop* van dat beeld afwijken. In korte intermezzi na hoofdstuk 5 en hoofdstuk 7 zal ik steeds de balans opmaken van de vergelijking tussen de filosofische en de literaire tekst(en). Dan zal blijken dat de scheidslijnen tussen filosofie en literatuur in dit opzicht helemaal niet zo duidelijk zijn.

Op basis van deze tekstanalyses probeer ik in hoofdstuk 8 dan ook te schetsen hoe de rol van filosofische en literaire teksten in politieke oordeelsvorming gereconstrueerd zou kunnen worden zonder meteen aan het disciplinaire onderscheid te refereren. De hypothese dat filosofie en literatuur elk met eigen retorische middelen onderscheiden vermogens van de lezer aanspreken, dient in elk geval vergaand genuanceerd te worden. Het is vruchtbaarder de politieke rol van teksten direct te classificeren aan de hand van de vermogens die ze aanspreken. In zo'n reconstructie zou mijns inziens de verbeeldingskracht, in al haar vormen, centraal moeten staan. Die verbeeldingskracht is een cruciaal element in alle ethische en politieke oordeelsvorming, omdat ze ten grondslag ligt aan alle interpretatie. Uitgaand van het type voorstellingen dat een tekst evoceert, kan vervolgens worden nagegaan welke andere vermogens van de lezer worden aangesproken.

In hoofdstuk 9 kom ik, ter afsluiting, terug op Nussbaums uitgangspunt dat ethische en politieke oordeelsvorming ruimte moeten bieden aan de contingentie van de menselijke ervaring. Terwijl Nussbaum meent dat literaire teksten daar beter toe in staat zijn dan filosofische teksten, laat mijn onderzoek zien dat die tweedeling ook op dit punt niet houdbaar is. Er kan echter wel een andere tweedeling worden gemaakt, namelijk tussen (filosofische en literaire) teksten die hun interpretatie van de contemporaine samenleving een dusdanige vorm van coherentie meegeven dat zij de contingentie letterlijk 'wegschrijven', en (filosofische en literaire) teksten waarin het streven naar een coherente interpretatie de contingentie van een ervaring niet in de weg staat. Deze laatste, 'zwakke' manier van interpreteren is mijns inziens het meest gepast als we de complexiteit en de contingentie van de politieke ervaring recht willen doen.

In veel opzichten is dit boek gericht tegen het al te gemakkelijke denken in termen die ons voor op de tong liggen, in vertrouwde begrippen en langs gebaande paden. Dat geldt allereerst voor de wending die ik aan het filosofie-literatuur-debat wil geven. Als het debat over de rol van filosofie en literatuur in politieke oordeelsvorming langs de hier voorgestelde lijnen gevoerd gaat worden, maakt dat de discussie er vrijwel zeker niet overzichtelijker op. We zullen moeten leren praten in minder voor de hand liggende, maar wel informatievere termen dan de omvattende categorieën 'filosofie' en 'literatuur'. Deze benadering maakt dus in eerste instantie wellicht meer problemen dan dat ze oplost; ze doet echter wel meer recht aan de complexiteit van afzonderlijke teksten en aan die van het lezen.

Het geldt ook voor de teksten die ik als vruchtbare bronnen van ethische en politieke oordeelsvorming zie. Voor zover dit boek een pleidooi voor een bepaald type teksten en een bepaald type oordeelsvorming bevat, gaat dat in de richting van

teksten die het ons moeilijker maken langs gebaande paden en met voorgekookte categorieën te denken, te spreken en te schrijven. Dat zijn teksten die geen volledigheid of volmaakte samenhang nastreven, maar die in staat zijn losse eindjes in zichzelf te tolereren; teksten die niet het laatste woord willen spreken, maar te denken geven.

En het geldt, ten slotte, ook voor mijn eigen boek. Hoewel dit boek is geschreven vanuit een filosofische achtergrond, heeft het thema mij op diverse andere terreinen gebracht: dat van de literatuurwetenschap, de cognitieve stilistiek en de moraalpsychologie. Het interdisciplinaire karakter van mijn onderzoek heeft meer dan eens tot gevolg gehad dat ik mij voelde als een jongleur die vele (soms te veel) ballen tegelijk in de lucht probeert te houden. Toch ben en blijf ik ervan overtuigd dat juist onderzoek op de grenzen van verschillende disciplines vruchtbare perspectieven op oude thema's kan openen. In dit opzicht mag de steeds terugkerende conclusie dat filosofie en literatuur zich niet zo eenvoudig uit elkaar laten halen ook worden gelezen als een aanmoediging. Niet om als filosoof 'literair' te gaan schrijven of om als romancier ideeensystemen te gaan ontwikkelen, maar om over de grenzen van het eigen vak heen te blijven kijken naar andere manieren om met soortgelijke vragen bezig te zijn.

Door de interdisciplinaire thematiek laat dit boek zich ook vanuit verschillende invalshoeken lezen: als een kritiek op het werk van Nussbaum, als een aanzet tot intensiever gebruik van retorica en stilistiek in debatten over filosofie en literatuur, en als een bijdrage aan de interpretatie van het werk van Oakeshott en/of Waugh. Wie geïnteresseerd is in het werk van Oakeshott of Waugh kan zich desgewenst overigens beperken tot de betreffende hoofdstukken; ik heb geprobeerd deze zo te schrijven dat ze ook als zelfstandige stukken te lezen zijn.

Al met al verknoopt dit boek dus meerdere gedachtenlijnen en spelen op de achtergrond tal van theorieën en disciplines mee. Daarbij is het onvermijdelijk dat de ene lijn meer aandacht krijgt en steviger wordt neergezet dan de andere; ook losse eindjes zullen her en der te vinden zijn. Als volmaakt samenhangende verhalen in zekere zin ook 'de dood in de pot' zijn, zoals ik in hoofdstuk 9 betoog, dan hoeft dat niet noodzakelijk een probleem te zijn. Een vrijbrief voor slordig denken is dat echter evenmin. Of mijn verhaal voldoende samenhang en aanknopingspunten biedt om op zijn minst te kunnen fungeren als richtingwijzer voor verder denken, kan alleen de lezer bepalen. Dat dat geen loze kreet is, moge blijken uit mijn eigen tekstanalyses, waar ik herhaaldelijk de vrijheid neem om met een auteur van mening te verschillen over de werking van zijn eigen tekst. Die rol zullen anderen hier moeten overnemen.

Hoewel het werk van Rushdie in het vervolg van dit boek slechts een marginale rol zal spelen, is het bij uitstek een voorbeeld van de hybride, complexe en zelfreflexieve verhalen die onze politieke oordeelsvorming nodig heeft. Uiteraard is niemand zich meer dan Rushdie bewust van de voorlopige en kwetsbare statuur van elke tekst die de wereld wordt ingestuurd. In *Haroun and the Sea of Stories* (1990), het eerste boek dat hij na de fatwa publiceerde, laat hij één van zijn personages zeggen:

> "Happy endings must come at the end of something. (...) If they happen in the middle of a story, or an adventure, or the like, all they do is cheer things up for a while."

Het is gericht tegen Haroun, die ervoor heeft gezorgd dat de bron van alle verhalen, "the Ocean of the Streams of Story", niet opdroogt en dat zijn vader, verhalenverteller Rashid, "the Gift of the Gab" terug heeft gekregen. Wijs geworden door zijn avonturen, neemt Haroun met zo'n tijdelijk rustpunt in een voortgaand verhaal genoegen: "'That'll do,' said Haroun."